

SZYK ENKLITYK WERBALNYCH W POLSKICH GWARACH

1. ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE

Swoboda szyku cząstek werbalnych w gwarach jest zjawiskiem na ogół znanym, jednakże warto dodać, że ma ona pewne ograniczenia. Artykuł ten stawia sobie za cel pokazanie tych ograniczeń oraz odchyień od nich. Obszerność i złożoność problematyki każe jednak podporządkować sposób przedstawienia problemu określonym założeniom.

Przede wszystkim idzie tu o zawężenie badań do materiałów gwarowych K. Nitscha i F. Lorentza¹, które przyjmuje się za reprezentatywne dla badanego zjawiska w gwarach. Kolejnym zawężeniem jest uwzględnienie w artykule tylko szyku enklityk werbalnych i w obrębie tylko dwóch form fleksyjnych, tj. czasu przeszłego i trybu przypuszczającego, gdyż dla tych właśnie form zapisy gwarowe dostarczają obfitych danych materiałowych.

Tak zebrany materiał będzie tu rozpatrywany ze względu na działanie prawa Wackernagla², tj. dążenie enklityk do znalezienia się na drugim miejscu w zdaniu — za pierwszym samodzielny akcentowo członem zdania, bez względu na to, czy enklityka łączy się z tym członem treściowo, czy też nie — i ewentualne odstępstwa od tej reguły.

Ponadto należy wyjaśnić, że w artykule pominięte zostały formy czasu przeszłego i trybu przypuszczającego z zaimkiem (z wyjątkiem Kaszub), ponieważ w tych formach dawna enklityka została zastąpiona przez obligatoryjny zaimek osobowy. Natomiast kaszubskie formy z zaimkiem (w trybie przypuszczającym) są tu rozpatrywane, gdyż cząstka *-by* ma na tych terenach ustawienie enklityczne, a ponadto jest to w zasadzie najczęstszy sposób tworzenia trybu przypuszczającego na Pomorzu³.

¹ K. Nitsch, *Wybór polskich tekstów gwarowych*, Warszawa 1960 (dalej skrót KN). Fr. Lorentz, *Teksty pomorskie (kaszubskie)*. Kraków 1913—1925 (dalej skrót Lorentz).

² Zjawisko to ujął w formę prawa z zakresu szyku wyrazów J. Wackernagel w pracy: *Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung*, *Indogermanische Forschungen*, T. 1, 1892, s. 333—435.

³ Por. mój artykuł na ten temat: *Polski czas przeszły i tryb przypuszczający z zaimkiem*. *Prace Językoznawcze WSP w Krakowie*. R. 1970 z. 38, s. 91—108.

2. ZASADY KLASYFIKACJI MATERIAŁU

Przyjmując za układ odniesienia prawo Wackernagla otrzymuje się dwie możliwości grupowania materiału. Pierwsza z nich pozwala wyodrębnić enklityki ze względu na „zgodność“ z tym prawem. Oczywiście, że zgodność ta obejmuje zarówno ustawienia przedczasownikowe jak i niektóre czasownikowe, tj. jeśli czasownik stoi w absolutnym nagłosie, występuje po przeczeniu i po spójnikach proklitycznych *i*, *a*. Druga zaś służy wydzieleniu odchyłeń od tak rozumianej zasady „zgodności“. Zachodzi tu jednakże potrzeba dokonania wewnętrznego zróżnicowania w obrębie tych odchyłeń. Różnicowanie to jest oparte zarówno na motywacjach diachronicznych jak i synchronicznych. Ten podział pozwala wyodrębnić grupę przykładów, których historycznie rzecz biorąc prawo Wackernagla nie dotyczyło (wyrazy atoniczne w pozejach ortotonicznych). W ramach diachronii znajdują się również takie ustawienia, które zwyciężyły dziś w języku bułgarskim (prokliza bułgarska), a nie stanowią zasady w innych językach słowiańskich⁴.

W obrębie synchronii zachodzi potrzeba rozważenia odchyłeń ze względu na możliwość krzyżowania się tendencji Wackernagłowskiej z nowym prawem szyku cząstek samodzielnych akcentowo. Idzie tu o powtarzanie elementów werbalnych lub powtarzanie schematu (kontaminacja szyku enklityk w zdaniu z szykiem w grupie wyrazowej, tj. w połączeniu z czasownikiem).

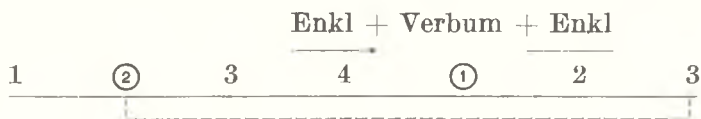
Wreszcie ostatnie grupy odchyłeń wyodrębnia się przez porównanie zapisów gwarowych z analogicznymi odchyleniami występującymi we współczesnym języku polskim pisanym i mówionym. Grupy te różnią się między sobą miejscem słowa posiłkowego prepozytywnego i postpozytywnego we frazie, tj. w jednym przypadku idzie o ustawienie końcówki werbalnej — za pierwszym samodzielnym akcentowo wyrazem po cezurze (może nim być także czasownik), w drugim zaś o podkreślenie przy pomocy elementu werbalnego dowolnego wyrazu w części przedczasownikowej, byle nacechowanego funkcyjnie w strukturalnym rozczłonkowaniu zdania.

Różnorodne kryteria klasyfikacyjne odchyłeń od pozycji Wackernagla wynikają, jak o tym była mowa, z właściwości badanego materiału, który poświadcza wszystkie możliwe pozycje cząstek werbalnych, jakie występowały w historii języka polskiego, lub występują do dziś w którymś z języków słowiańskich.

Całość ustawień cząstek werbalnych w polskich gwarach sprowadza się do siedmiu typów. Wśród nich wystąpiły cztery możliwości połączeń w prepozycji, tj. absolutny nagłos, pozycja zgodna z prawem Wackernagla, po-

⁴ Por. F. Sławski, *Miejsce enklityki odmiennej w dziejach języka bułgarskiego*. Kraków 1946; E. Berneker, *Die Wortfolge in den slavischen Sprachen*, Berlin 1900.

zycja rytmiczno-logiczna i prokliza; oraz trzy możliwości ustawień końcówek werbalnych w postpozycji, tj. czasownik stoi na pierwszym miejscu w zdaniu po przeczeniu i spójnikach proklitycznych, czasownik w innych niż wymienione pozycjach oraz typ kontaminacyjny pre- i postpozycyjny. Możliwości te można zilustrować następującym schematem:

W zaprezentowanej dystrybucji ustawień końcówek werbalnych w gwarach tylko dwa połączenia zgadzają się z prawem Wackernagla, tj. typ drugi z części przedczasownikowej i typ pierwszy — podczasownikowy. Pozostałe traktuje się w artykule jako odchylenia od tej zasady, przy czym typ trzeci przedczasownikowy, ze względu na podkreślenie elementów bądź logicznych, bądź rytmicznych został w artykule rozdzielony.

3. SZYK ENKLITYK WERBALNYCH W CZASIE PRZESZŁYM GWAROWYM — STATYSTYKA I ODSTĘPSTWA

Zbadany materiał zaświadcza, że w gwarowym czasie przeszłym utrzymuje się jako dominująca zasada — zgodność z prawem Wackernagla. Na stwierdzonych 407 przypadkach, wynotowanych z tekstów K. Nitscha i Fr. Lorentza form czasu przeszłego, 324 formy, tj. 79,4% stanowią użycia zgodne z tym prawem. W obrębie poszczególnych dialektów — najniższym procentem zgodności charakteryzuje się Wielkopolska (62,7%) — a maksymalnie zgodna z tym prawem jest Małopolska (81,1%). Tym samym najwyższy stopień odchyień wykazują teksty gwarowe Wielkopolski (37,3%), najmniejsze odchylenia są w gwarach Małopolski (11,9%). Wprawdzie Kaszuby (31,1%) i Mazowsze wykazują w wielkościach względnych znaczne odchylenia od reguły, jednakże ich wartość dowodowa maleje, gdy się uwzględni niskie wartości bezwzględne, tj. 9 przykładów odchyień na Kaszubach i 11 przykładów na Mazowszu.

Z kolei należy rozpatrzeć dystrybucję w obrębie rodzajów odchyień od pozycji Wackernagla w gwarach. W badanym materiale wystąpiły 84 niezgodności z tą regułą, co stanowi około 20,6% badanych przypadków. Generalnie można stwierdzić, że bardzo często występują ustawienia ortotoniczne związane z autonomią dawnych słów posiłkowych. Polegają one na umieszczeniu końcówek werbalnych w absolutnym nagłosie i po spójnikach proklitycznych (typ I, por. tabelę nr 1). Użycia te poświadczają zapisy:

Ĭes li'xoe zróbŷyl (z Kaszub) Lotentz 706. *Ĭmy s'e poklun'el'i* (z Małopolski) KN nr 205; *A'zmy s'e umuw'el'i* ib. *Zey b'oya tam, g'ze t'yn ko'is'c'ou' ŷes, kolbasa zex ro'b'ou'a, ŷex mu-s'a'ya p'omoc.* (ze Śląska) KN nr 37; *G'ze mo'š krove? ŷym sp's'edou' ŷe'zn'iko'vi* (z Wielkopolski)

KN nr 288; *Źym s'e pytoy* (ib.) KN nr 290; *Kiej wzađ przyjedzie, a go się zapytas: no, a s przywiósł co?* (z Mazowsza) KN nr 367; *tom szly, am jech nie widziely* (z Lubawskiego) KN nr 416;

Najliczniej jednak reprezentowane są w badanym materiale gwarowym takie odstępstwa od prawa Wackernagla, które w języku polskim pojawiają się dość często dopiero od XVIII w.⁵ i polegają m. in. na tym, że cząstki werbalne umieszcza się za pierwszym samodzielny akcentowo wyrazem po cezurze. Miejsce to może zajmować również czasownik (por. tabelę nr 1). Jeśli idzie o poszczególne regiony dialektalne, to w przypadku Małopolski przeważają przypadki tych „nowych odchyień“ rytmiczno-logicznych (typ V i VI por. tabelę nr 1).

a) *Tyo | iageś cloveka znał* KN nr 53; *Źntek | iuzám pšyseu?* KN nr 168; *Ve dvože | iakem robił* KN nr 201; *dawni | ni mógeś przody is spać* KN nr 122; *Źa z Eg'iptu | xl'ib žadem* KN nr 153; *alem ci zaros nie lotpiesował, bo | byelem bardzo chtory* KN nr 198;

b) *F pyńżalek || po kšynżak pojezoł* KN nr 42; *ino | do mlika || maturyk nie stracił* KN nr 59; *to || pocoż mi uođicoy?* KN nr 95; *ale || fs'yscyśće śe naucyl'i mućić* KN nr 170; *kozý || za *ogon | xytáleś,* KN nr 60.

Wielkopolska natomiast zachowuje w mniejszej dysproporcji obydwa rodzaje głównych odchyień z przewagą jednak odstępstw pierwszego rodzaju (typ I ortotoniczny). Dla Wielkopolski przewaga typu pierwszego tłumaczy się, jak sądzę, łączliwością cząstek werbalnych z pleonastycznym *že*, które stoi tu w nagłosie i po spójnikach proklitycznych. Ponadto obserwować można w gwarach Wielkopolski liczne przykłady odstępstw typu „nowego“ (typ V), próbuję je objaśniać syntetyzacją poczasownikową cząstek werbalnych i umieszczeniem czasownika wewnątrz zdania lub odcinka, mimo obecności zaimków czy spójników, z którymi gwary łączą najczęściej enklitykę, por. użycia w obu typach:

a) *Žem ból w sznyterce i dostałem róža* KN nr 300; *Gże moś krove? Žym spšedou žežn'ikoři* KN nr 288; *Źi žym śe pytoy* KN nr 290;

b) *Źak pšyśl'im uot kampańow* KN nr 259; *Źak pšygnuuyem krovy na puouudn'e, tuo zžwodym uođwt, śe guńuyym (...), puotyem vygwńuuyem znouu na pole* ib.; *že go mu-gem dogun'ić, ale n'e xč'ouyem* KN nr 281.

Osobną grupę stanowią przykłady najrzadszych odstępstw. Dla poszczególnych gwar przytoczę charakterystyczne zapisy dotyczące typu II (z proklitycznym ustawieniem cząstek), oraz III i IV (z tzw. redundancją, tj. podwojeniem elementów werbalnych lub powtórzeniem schematu). Zapisów tego typu dostarczyły dialekty Śląska, Wielkopolski i Mazowsza.

⁵ Do odstępstw rzeczynistych zaliczam trzy typy w następującej kolejności narastania w czasie: a) ustawienie enklityk po pierwszym wyrazie po cezurze; b) po wyrazie wyróżnionym akcentem zdaniowym (poezja); c) łączenie enklityk na zasadzie logicznej (proza). Podział ten zastosowałam w swojej pracy doktorskiej pt. *Szyk członów w obrębie form czasu przeszłego i trybu przypuszczającego* (maszynopis). W artykule typy b) i c) zostały potraktowane łącznie.

a) typ II (proklityczny): *a teraz eśmi opuściol* (ze Śląska) KN nr 23; *cy | śeś ty tyż n'è m'aya żećii?* (z Wielkopolski) KN nr 232;

b) typ III (podwojenie elementów): *teleheχ suysoy* (z Małopolski) KN nr 71; *byogeg wysya* (ib.) KN nr 89;

c) typ IV (podwojenie schematu): *Ĭam lezayam prosto na barax w uozu* (z Mazowsza) KN nr 371; *Ĭek am śa zabażalim* (z Warmii) KN nr 409.

Całość rozważań ilustruje zamieszczona niżej tabela ⁶.

Tabela nr 1

CZAS PRZESZŁY W GWARACH

Teksty	Całość zebr. przykł.	Zgodność z Wackernag.		Całość odchyień		Odchylenia w typach					
		ilość	%	ilość	%	I	II	III	IV	V	VI
Lorentz —											
Kaszuby	29	20	68,9	9	31,1	5	—	—	—	4	—
Nitsch —											
Małopolska	159	140	88,1	19	11,9	4	—	2	—	13	—
Nitsch —											
Śląsk	94	80	85,1	14	14,9	3	1	—	—	10	—
Nitsch —											
Wielkopolska	76	47	62,7	29	37,3	18	1	—	—	10	—
Nitsch —											
Mazowsze	41	30	73,2	11	26,8	1	—	—	1	7	2
Nitsch —											
dialekty mieszane	9	7	77,8	2	22,2	1	—	—	1	—	—
Razem	407	324	79,4	84	20,6	32	2	2	2	44	2

4. SZYK ENKLITYK WERBALNYCH W TRYBIE PRZYPUSZCZAJĄCYM — STATYSTYKA I ODSTĘPSTWA

Analogiczną metodę rozważań zastosowałam dla badania odchyień występujących w formach trybu przypuszczającego. Również i w tym przypadku potwierdza się jako główna tendencja występowanie zgodności z prawem Wackernagla. Nawet dla branej dodatkowo pod uwagę formy analitycznej z zaimkiem, obowiązuje w gwarach enkliza ⁷. Zgodność ta

⁶ Zdaję sobie sprawę, że proponowana klasyfikacja nie spełnia wymogów uniwersalności. Chodziło mi jednak o pokazanie generalnej zasady szyku: zgodności z prawem Wackernagla i odstępstw od niego. Natomiast klasyfikacja w obrębie odstępstw jest sprawą umowną (wyodrębnianie typów III—IV) następującą liczne trudności metodologiczne (ostrość podziałów).

⁷ W formach 1 os. l. p. czasu przeszłego i trybu przypuszczającego z zaimkiem *-my* jest enklityką, zajmuje swobodne miejsce w zdaniu Por. E. Decaux, *Morphologie enclitiques polonaises*, Paris 1955, s. 174.

została tu potwierdzona występowaniem większej (niż dla czasu przeszłego) ilości zapisów w trybie przypuszczającym (720 przykł.).

W zbadanym materiale nie potwierdzają się proporcje w zakresie zgodności z prawem Wackernagla między wielkościami bezwzględными i względными np. 93,6% zgodności dla Śląska dotyczy tylko 78 przykładów, gdy legitymujące się 79,8% Kaszuby reprezentuje 213 form. Dlatego rezygnuję tutaj z charakterystyki wielkości ekstremalnych i kryterium rozrzutu geograficznego.

Interesująco przedstawia się ogólna struktura odstępstw od pozycji Wackernagla w tej formacji. Wykazuje ona pewne prawidłowości logiczne, np.: najniższy procent odchyłeń (6,4%) mają gwary Śląska, prawdopodobnie z tego powodu, że tryb przypuszczający na tych terenach ma postać archaiczną. Podobnie rzecz się ma na Mazowszu⁸. Najwyższy procent odchyłeń dostarczyły gwary mieszane (29,4%), ponieważ na tych terenach przejściowych krzyżują się izofony zjawisk językowych, a więc dialekty te nie mogą prezentować zbyt jednolitej tendencji.

Dystrybucja odchyłeń wykazuje generalną przewagę typu piątego. Zjawisko to potwierdza się we wszystkich typach gwar. Z punktu widzenia geografii zjawiska, największą różnorodność występowania typów odchyłeń wykazują Kaszuby, a po nich Mazowsze, następnie po trzy rodzaje odchyłeń (niejednorodnych) mają Małopolska, Śląsk i Wielkopolska.

Wydaje się, że prawdopodobnych wyjaśnień dla takiej różnorodności odchyłeń np. na Kaszubach można szukać w archaiczności tej gwary. Może to być również związane z peryferyjnością dialektu bądź w sensie granic etnicznych państwa, bądź granic międzodialektałnych. A oto ilustracja przykładowa poszczególnych typów odchyłeń w trybie przypuszczającym:

a) typ I (ortotoniczny): *bim rjeźala drōšką, pośła bi* (z Kaszub) Lorentz nr 814; *byś słos s tego pieca, vyn'izubys* (z Małopolski) KN nr 63; *bym s'e ludz'i n'e fstydz'iwia, wocybym ci wywupiwia* (ib.) KN nr 115; *Byś χ'ou tylko żryć a n'iz n'e robić* (z Wielkopolski) KN nr 286;

b) typ II (proklityczny): *χłōe tōe b̄ b̄ a u* (z Kaszub) Lorentz: nr 668; *že to uot zlegyo łow'eka by było* (ib.) Lorentz nr 800; *I tak na raże by b'il'i n'eskal'i* (z Mazowsza) KN nr 375;

c) typ III (podwojenie elementów) *żag by ūna by odeśua* (z Kaszub) Lorentz nr 693; *żeby ućylby s'e χoźić* (z Mazowsza) KN nr 401;

d) typ IV (podwojenie schematu): *Id b̄i χ'iaum* (z Kaszub) Lorentz nr 754; *To ty by rot χcioues* (ib.) nr 621; *Wolałam bym sie uspic* (ze Śląska) KN nr 26.

⁸ Por. uwagę K. Nitscha (JPol 1913, s. 82), wg której aorystyczne -χ zepchnięte zostało na pld. zachód i do dziś występuje na Śląsku i w pld. Małopolsce. Również powstanie form zaimkowych w 1 pl. czasu przeszłego i trybu przypuszczającego łączy K. Nitsch z osłabieniem tego -χ. W obydwu formach fleksyjnych typ z zaimkiem bez słowa posiłkowego występuje najczęściej właśnie na Kaszubach, Śląsku i Mazowszu.

e) typ V (ustawienie po cezurze): *bo* || *oniby nos wyzabiżali* (z Małopolski) KN nr 95; *bo* || *po połojdniu byjś fcaie nie szel* (ze Śląska) KN nr 20; *to* || *może bim leps'i zrobjól* (z Wielkopolski) KN nr 302; *konie* || *byłyby polemały wszystko* (ib.) KN nr 300; *gi fiančas* || *już byuo to Xeymno* || *poddaŹobys'e.* (ib.) KN nr 292; *ale znovu* || *zosta-libyżwa bez mlęka* (z Mazowsza) KN nr 389; *to* || *może bišće taki dobri bili* (z Warmii) KN nr 403.

f) typ VI (ustawienie logiczne): *tymu cõe tyn büt by pasovou* (z Kaszub) Lorentz nr 672; *iesce do klopotuby ze sobom doš'i* (z Małopolski) KN nr 55; *i vadumości do Pćunovabym n'e pšyn'us* (z Łowicza) KN nr 205; *Moze pñn bi taki dobri buy* (z Warmii) KN nr 403.

Całość rozważań ilustruje tabela nr 2.

Tabela nr 2

TRYB PRZYPUSZCZAJĄCY

Teksty	Całość zbr. przykl.	Zgodność z Wackern.		Całość odchyień		Odchylenia w typach					
		ilość	%	ilość	%	I	II	III	IV	V	VI
Lorentz — Kaszuby	213	170	79,8	43	20,2	2	6	2	6	21	6
Nitsch — Małopolska	196	166	84,7	30	15,3	2	—	—	—	23	5
Nitsch — Śląsk	78	73	93,6	5	6,4	1	—	—	1	3	—
Nitsch — Wielkopolska	93	77	82,8	16	17,2	2	—	—	—	14	—
Nitsch — Mazowsze	123	111	90,2	12	9,8	1	1	2	—	8	—
Nitsch — dialekty mieszane	17	12	70,6	5	29,4	—	—	—	—	3	2
Razem	720	609	84,6	111	15,4	8	7	4	7	72	13

5. UWAGI KOŃCOWE

Z przeprowadzonych rozważań można wydobyć co najmniej dwa rodzaje wniosków: typu komparatystycznego i prognostycznego.

Porównując czas przeszły i tryb przypuszczający można stwierdzić, że generalnie w obydwu formach potwierdza się w przybliżeniu jednakowe działanie prawa Wackernagla, chociaż lokalizacja geograficzna dla obu form nie jest identyczna. W obydwóch formach dominują te same typy odchyień (I i V) z przewagą ustawień młodszych (typ V). Odstępstwa te są jednak bardziej zróżnicowane dla trybu przypuszczającego niż dla czasu

przeszłego. Ponadto w tych samych gwarach typy odchyłeń dla jednej formy nie pokrywają się z rodzajami odstępstw w drugiej formie. Wyjątek stanowi tu Małopolska.

Jeżeli idzie o dalszy rozwój odchyłeń, można założyć prawdopodobieństwo wzrostu ilościowego odchyłeń nowych (typ V i VI), zwłaszcza, że na obserwowany proces odstępstw może wpływać syntetyzacja czasownikowa cząstek werbalnych obu form fleksyjnych zaobserwowana w języku literackim.